

הרב שאול דוד בוצ'קו

היחס הראוי ליהודי שאינו שומר מצוות

"הָלוֹא-מְשֻׁנְאֵיךָ ה' אֶשְׁנָא וּבִתְקוּמְמִיךָ אֶתְקוּטְט. תְּכַלִּית שְׁנָאָה שְׁנָאָתִים לְאִיבִים הָיוּ לִי". (תהלים קלט, כא-כב).

מדברי דוד המלך בפסוק זה נראה שיש ציווי לשנוא את כל מי שאינו הולך בדרך ה', שכביכול "שונא את ה'". האמנם? כיצד מתיישבים דברים אלו עם הציווי "וְאֶהְבֶּתָּ לְרַעְךָ כְּמוֹךָ" (ויקרא יט, יח)?

כשבוחנים את דעות חכמי ישראל הראשונים והאחרונים בסוגית היחס ליהודים שאינם שומרי מצוות, יהודים "חילוניים", נראה לכאורה שההלכה מורה להתייחס אליהם בחומרה רבה. נסקור תחילה כמה מדעות אלו, ובהמשך ננסה להתמודד עמן.

"הווי עז כנמר" – דברי ה'טור' וה'בית יוסף'

בתחילת 'אורח חיים' מביא ה'טור' את דברי המשנה בפרקי אבות "הווי עז כנמר וקל כנשר ורץ כצבי וגיבור כארי לעשות רצון אביך שבשמים" (פרקי אבות ה, כ). ה'טור' מבאר מדוע פתח התנא דווקא ב"עז כנמר":

"לפי שפעמים אדם חפץ לעשות מצווה, ונמנע מלעשותה מפני בני אדם שמלעיגין עליו. ועל כן הזהיר שתעיז פניך כנגד המלעיגין ואל תימנע מלעשות המצווה [...] וכן הוא אומר לעניין הבושה, שפעמים אדם מתבייש מפני האדם יותר ממה שיתבייש מפני הבורא יתברך. על כן הזהיר שתעיז מצחך כנגד המלעיגים ולא תבוש" (טור אורח חיים, א).

לדברי ה'טור' אסור לאדם להתבייש מאנשים שלועגים לו, אלא יהיה עז וילחם בעזות של ממש נגד אותם החצופים שמונעים ממנו להתנהג על פי התורה הקדושה.

אולם ה'בית יוסף' מסתייג מהבנה זו ושואל: מה מבקש ה'טור' לדייק במילים

"ולא תבוש"? מסביר ה'בית יוסף' שכוונת העזות שעליה המשנה מדברת ("הווי עז כנמר") היא חוסר הבושה – האדם מונחה שלא להתבייש מהמלעיגים, אבל אסור לו לדבר אתם בעזות, וזאת למה? כדי שלא יקנה קניין עזות בנפשו. אם בהתחלה הוא יהיה עז כנגדם, בהמשך הוא יהיה עז כנגד חברו היהודי הצדיק. וכך כותב ה'בית יוסף':

"ומה שכתב "על כן הזהיר שתעיז מצחך כנגד המלעיגים ולא תבוש" – מפני שמידת העזות מגונה מאד כמו שנזכר, ואין ראוי להשתמש ממנה כלל אפילו בעבודת השם יתברך לדבר עזות כנגד המלעיגים, כי יקנה קניין בנפשו להיות עז אפילו שלא במקום עבודתו יתברך. לכך כתב: "ולא תבוש", כלומר אם אני אומר לך שתעיז מצחך כנגד המלעיגים אינו לדבר להם דברי עזות, אלא לעניין שלא תבוש מהם אף על פי שילעיגו עליך" (בית יוסף על הטור, אורח חיים א).

הערת ה'ביאור הלכה'

ה'ביאור הלכה' מצמצם את דברי ה'בית יוסף' וקובע שבתנאים מסוימים העזות נכונה ונצרכת. וכך מפרש ה'ביאור הלכה' את כוונת ה'בית יוסף':

"דע דהב"י לא איירי כי אם במצווה שהוא עושה לעצמו ובני אדם מלעיגים עליו, אז בוודאי אין לו לחוש כלל ללעגם ולא יתקוטט עמהם. אבל אם הוא עומד במקום שיש אפיקורסים המתקוממים על התורה ורוצים לעשות איזה תקנות בענייני העיר ועל ידי זה יעבירו את העם מרצון ה', ופתח בשלום ולא נשמעו דבריו, בכגון זה לא דיבר הב"י מאומה, ומצווה לשנאתם ולהתקוטט עמהם ולהפר עצתם בכל מה שיוכל. ודוד המלך עליו השלום אמר: 'הלא משנאיך ה' אשנא ובתקוממך אתקוטט תכלית שנאה שנאתים' וגו'".

כלומר, כשיש אנשים שמנסים להשפיע על העם ולהסיט אותו מדרך ה', ואין מצליחים להניא אותם ממעשיהם בדרכי נעם, בדין ובדברים, אזי יש לשנוא אותם ולהילחם בהם בכל דרך.

"הפורשין מדרכי ציבור"

הרמב"ם מתייחס בחומרה רבה ליהודים שהתנערו מעול תורה ומצוות, וקובע כי יש לשמוח במותם ואין להתאבל עליהם:

"כל הפורשין מדרכי ציבור, והם האנשים שפרקו עול המצוות מעל צווארן ואינן נכללין בכלל ישראל בעשיית המצוות וכבוד המועדות ושיבת בתי כנסיות ובתי מדרשות, אלא הרי הן כבני חורין לעצמן כשאר האומות, וכן המינים והמשומדים והמוסרין – כל אלו אין מתאבלין עליהן אלא אחיהם ושאר קרוביהם לובשין לבנים ומתעטפים לבנים ואוכלים ושותים ושמים שאבדו שונאיו של הקדוש ברוך הוא, ועליהם הכתוב אומר: 'הלוא משנאיך ה' אשנא'" (הלכות אבל, א, י).

דברים אלו מופיעים כמעט מילה במילה גם ב'שולחן ערוך' (ראו שולחן ערוך, יורה דעה שמה, ה).

מיהו ה"שונא"?

בפרשת משפטים התורה מצווה את האדם לעזור לשונאו בפריקת המשא מעל חמורו שקרס: "כִּי תִרְאֶה חֲמֹר שׁוֹנֵאָךְ רֹבֵץ תַּחַת מְשָׂאוֹ וְחִדְלָתָּ מְעֹזֵב לוֹ עֲזֹב תְּעֹזֵב עִמּוֹ" (שמות כג, ה). מי הוא ה"שונא" שאליו מתכוונת התורה? עונה על כך הרמב"ם:

"ה"שונא" שנאמר בתורה הוא מישראל, לא מאומות העולם. והיאך יהיה לישראל שונא מישראל, והכתוב אומר 'לא תשנא את אחיך בלבבך'? אמרו חכמים, כגון שראהו לבדו שעבר עבירה, והתרה בו ולא חזר – הרי זה מצווה לשונאו עד שיעשה תשובה ויחזור מרשעו. ואף על פי שעדיין לא עשה תשובה, אם מצאו נבהל במשאו מצוה לפרוק ולטעון עמו, ולא יניחנו נוטה למות, שמא ישתהה בשביל ממונו ויבוא לידי סכנה. והתורה הקפידה על נפשות ישראל, בין רשעים בין צדיקים, מאחר שהם נלווים אל ה' ומאמינים בעיקר הדת. שנאמר: 'אמור אליהם חי אני נאם ה' אלהים אם אחפוץ במות הרשע כי אם בשוב רשע מדרכו וחיה'" (הלכות רוצח ושמירת נפש, יג, יד).

לכאורה על פי דברים אלו כל המצוות שבין אדם לחברו קיימות כלפי מי שמאמין בעיקר הדת, ואילו כלפי אלו שאינם מאמינים בעיקר הדת אין לנו לא "ואהבת לרעך כמוך", לא "מה ששנוא עליך", לא כלום...

הפער בין ה"הלכה" למציאות

יש עוד הלכות שעדיף שלא נכיר שמא יהיו אנשים שיתייחסו אליהן כפשוטן, כגון להוריד את "הפושעים" לבור ולא להעלותם, לא להציל אותם אם הם בסכנה, ועוד.

אך על אף כל מה שראינו המציאות היא אחרת. איננו נוהגים כך באחינו החילוניים! דרכנו שונה, ועלינו להבין מהו המקור לכך. מי מתיר לנו לנהוג אהבה ואחוה כלפי יהודים שכפרו בתורה? האם אנו נוהגים שלא כהלכה כאשר אנו הולכים על פי שיטת הרב קוק ומשתדלים לאהוב כל אחד ולמצוא זכות גם באלה הרחוקים ביותר?

הרב קוק מול הרב וסרמן

ראיתי שני טקסטים מקבילים, אחד של הרב קוק ואחד של הרב אלחנן וסרמן.² שני הרבנים הגדולים עסקו בשאלה הגדולה אם יש לתמוך בציוניים, וכל אחד ייצג שיטה הפוכה מזו של רעהו.

הרב קוק קבע שגם לחילוניים יש זיק של קדושה. לפיכך אם אנחנו דתיים ברוך ה', ולהם יש זיק של קדושה – זה מטה את המאזן לצד החיובי, ואנו יכולים ללכת יחד.

הרב וסרמן לעומתו כתב בדיוק את ההפך. לשיטתו גם אנחנו הדתיים וודאי לא בסדר, הרי גם לנו יש הרהורי עבירה! אם כן, אם הם לא בסדר במאה אחוז ואנחנו חצי בסדר וחצי לא בסדר זה מטה את הכף לחובה, ואיננו יכולים להתחבר אליהם.

2. הרב אלחנן בונים וסרמן היה ראש ישיבה באירופה בין מלחמות העולם, וממנהיגי אגודת ישראל. נודע בהתנגדותו החריפה לציונות. נספה בשואה.

הרב וסרמן החמיר מאוד בגישתו. הוא טען שאנשי ה"מזרחי" גרועים יותר מכולם, שהם כמו עמלק וכמו חזיר שנראה כשר אך באמת הוא טמא. הוא כתב בצורה חריפה מאוד.

מי צודק?

לכאורה לפי הדעות שסקרנו עד כה ההלכה מחייבת את דברי הרב אלחנן וסרמן, ודברי הרב קוק הם "חדשים מקרוב באו", תורה חדשה. לא בכדי יש כמה מקומות שבהם לא תמצאו את ספרי הרב קוק לא בבית המדרש ולא מחוצה לו. לכאורה הרב קוק אומר דברים שהם נגד מה שאמרו חז"ל ונגד מה שנפסק להלכה.

כדי להסביר את הדרך שבה אנו נוהגים ולהראות שגם אנחנו יהודים טובים, אני רוצה להביא תשובה אחת הידועה לכולכם, ותשובה נוספת.

התשובה הראשונה – על פי הרמב"ם

את התשובה הראשונה אפשר למצוא בדברי הרמב"ם בהלכות ממרים. הרמב"ם מתייחס לדרישה ללחום נגד מי שמתנגד לתורה ולמצוות, ומבהיר מי הם הכופרים שבהם יש להילחם:

"במה דברים אמורים? באיש שכפר בתורה שבעל פה במחשבתו ובדברים שנראו לו, והלך אחר דעתו הקלה ואחר שרירות לבו, וכופר בתורה שבעל פה תחילה כצדוק ובייתוס, וכן כל התועים אחריו. אבל בני התועים האלה ובני בניהם שהדיחו אותם אבותם ונולדו בין הקראים וגידלו אותם על דעתם הרי הוא כתינוק שנשבה ביניהם [...] לפיכך ראוי להחזיר בתשובה ולמשכם בדברי שלום עד שיחזרו לאיתן התורה" (הלכות ממרים ג, א).

זהו התירוץ הטוב, האמתי והפשוט. איננו יכולים לשפוט אדם שלא היה לו מאיפה ללמוד. אבל אם כך, מה דינם של החוזרים בשאלה? כנראה שאנו הרבנים לא היינו טובים מספיק, וגם הם תינוקות שנשבו בצורה זו או אחרת. אולי התירוץ קצת חלש, אבל זו הדרך שאנחנו הולכים בה ועל פיה אנו מהפכים את כל ההלכות שראינו.

תשובה נוספת – היחיד והכלל

אני חושב שיש נקודה חשובה מאוד שיכולה להאיר אור נוסף בסוגיה. לשם כך נעיין בפרשת קרח ונבחן את תגובות משה – תגובתו לקרח ותגובתו לעם.

תגובת משה לקרח

כשקרח מורד במשה רבנו יוצא משה נגדו בשצף קצף ומבקש מהקב"ה שהאדמה תפתח את פיה ותבלע את קרח ואת כל אשר לו. וכך היה; האדמה פצתה את פיה ובלעה את קרח ואת כל משפחתו ואת כל רכושו לעיני כל העם, ואש יצאה מן השמים ואכלה את מאתיים וחמישים מקטירי הקטורת. היינו מצפים שהדרמה הזו תשים סוף לניסיונות המרד ותחלחל עמוק ללב העם, אך לא – הלקח לא נלמד ובני ישראל ממשיכים בדרכו של קרח. עדת ישראל מלינה על משה ואהרן שהם חבורה של רוצחים, שהם האשמים הישירים באסון הנורא שבו נבלעו קרח וכל עדתו. "וַיִּלְנוּ כָּל עֲדַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מִמֶּחֱרַת עַל מֹשֶׁה וְעַל אֶהֱרֹן לֵאמֹר אַתֶּם הַמֵּתֶם אֶת עַם ה'" (במדבר יז, ו). ממחרת! הם לא חיכו לא שנה, לא חצי שנה – ממחרת!

נורא ואיום! מסתבר שהמכה שקיבל קרח לא הועילה כלל.

תגובת משה לעם

"וַיְהִי בְּהִקְהֵל הָעֵדָה עַל מֹשֶׁה וְעַל אֶהֱרֹן וַיִּפְּנוּ אֶל אֹהֶל מוֹעֵד וַהֲנֵה כִּסֵּהוּ הָעֲנָן וַיֵּרָא כְבוֹד ה'." וַיִּבֹא מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן אֶל פְּנֵי אֹהֶל מוֹעֵד" (במדבר יז, ז-ח). משהו דרמטי הולך לקרות. ה' רוצה להיפרע מהעם ופוקד על משה ואהרן: "הֲרַמּוּ מִתּוֹךְ הָעֵדָה הַזֹּאת וְאַכְלָה אֶתֶם כְּרָגַע" (שם, י) – עכשיו, מיד, אכלה את כולם! ומיד מתחילה מגפה נוראית.

מה עושה משה רבנו? "וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל אֶהֱרֹן קַח אֶת הַמַּחֲתָה וְתֵן עָלֶיהָ אֵשׁ מֵעַל הַמִּזְבֵּחַ וְשִׂים קִטְרֹת וְהוֹלֵךְ מִהֲרָה אֶל הָעֵדָה וְכַפֵּר עֲלֵיהֶם כִּי יֵצֵא הַקֶּצֶף מִלִּפְנֵי ה' הַחַל הַנֶּגֶף" (שם, יא). תקריב קטורת, אומר משה לאהרן, אותה הקטורת שמקריבים רק בקודש. תלך עם הקטורת לכל מקום שהמגפה פוגעת בו, וכך תעצור את המגפה.

מה נשתנה?

מה גרם לשינוי הגדול בעמדתו של משה? הרי רק לפני כמה פסוקים ראינו את תגובתו הבלתי מתפשרת להתנהגותו של קרח, ועכשיו הוא עושה הכול כדי להגן על העם? והלוא הם רשעים עוד יותר מקרח! שהרי קרח לא ראה מה נעשה לקרח והם ראו גם ראו, ואף שראו את עונשו של קרח הם ממשיכים בדרכו הנוראה. איך אפשר לקבל התנהגות כזאת שמחללת את ה' יתברך, התנהגות שיוצאת נגד משה ואהרן שליחי ה' ומתריסה "אַתֶּם הַמִּתְּמָם אֶת עַם הַיְיָ"?

התשובה נראית לי פשוטה מאוד:

קרח היה אחד. כשקרח כזה חוטא צריך לנטרל מיד את השפעתו ולמנוע ממנו "להדליק" אחרים בשלהבת החטא. משה רבנו במלחמתו נגד קרח עשה הכול כדי למנוע את המשך הנהגת קרח. הייתה כאן חובה דחופה לעצור את מגפת המרד נגד מנהיגי ישראל.

אולם משנכשלה עצירת המרד היה על משה לנקוט דרך התמודדות שונה. קרח נבלע, מנהיג המרד חוסל, אך עם ישראל ממשיך את דרכו: "וַיִּלְנֹוּ כָּל עֵדֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" – כולם! לא רק מאתיים וחמישים. כל היהודים כולם, כל עדת בני ישראל!

כשמדובר בכל עדת בני ישראל זה כבר משהו אחר. אי אפשר למחות חלילה את עם ישראל! מול עם ישראל בכללותו הגישה חייבת להשתנות.

כלל ישראל

כשאדם יחיד מתרחק מהדרך ומנסה לסחוף אחרים עמו הוא מסכן את כל הציבור, ויש לצאת כנגדו בכל האמצעים. כנראה שזו הייתה גם כוונתו של ה'ביאור הלכה', שבזמנו היו קהילות חזקות והתורה והמצוות נשמרו כהלכה. בתקופות כאלו שבהן הקהילות חזקות וכולם שומרים תורה ומצוות, אם באדם ומנסה להסיט את כולם מדרך הישר ולבצע "רפורמה" יש להילחם בו ובהשפעתו מלחמת חורמה. אבל במציאות שבה לדאבון הלב כלל הציבור סוטה מהדרך חייבים לשנות גישה. וודאי שלא נעלה בדעתנו שיש להילחם חס

וחלילה בכל עם ישראל!

הלכה למעשה, רק אם היינו רואים את היהודי כיחיד היינו יכולים לקיים את הפסוק בתהילים "הָלוֹא מִשְׁנֵאֵיךָ ה' אֲשַׁנָּא וּבִתְקוּמָמִיךָ אֶתְקוּטְטוּ...", אבל היות שכל יהודי הוא חלק מעם ישראל, בעת שעם ישראל בכללותו חוטא היחיד אינו נדון בפני עצמו אלא כחלק של העם. עם ישראל הוא חלק אלוה ממעל, ואותו צריך לאהוב על כל פרטיו ועל כל היחידים הכלולים בו!

שתיקתו של רש"י

כדי לחזק טענה זו אני רוצה להביא את שתיקתו של רש"י כראיה. בפסוק הראשון בתורה, "בְּרֵאשִׁית בָּרָא אֱלֹהִים אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ" (בראשית א, א), דורש רש"י את המילה "בראשית" על פי מדרשי חז"ל: "בשביל התורה שנקראת 'רֵאשִׁית דְּרַכּוֹ' (משלי ח, כב), ובשביל ישראל שנקראו 'רֵאשִׁית תְּבוּאָתָה' (ירמיהו ב, ג). אולם במדרשים נאמר גם על משה שהוא נקרא "ראשית", כדברי הפסוק "וַיֵּרָא רֵאשִׁית לֹ" (דברים לג, כא). מדוע לא כלל רש"י גם את משה רבנו בפירושו?

משה ועם ישראל

את התשובה נוכל להבין בצורה ברורה מדברי רש"י במקום אחר. בשנת הארבעים, על סף הכניסה לארץ ישראל, נושא משה נאום לפני העם, ובו הוא סוקר את הקורות את ישראל בשנות המדבר. על הפסוקים המופיעים אחרי סיפור חטא המרגלים, "וַיְהִי כִּאֲשֶׁר תָּמוּ כָּל אַנְשֵׁי הַמַּלְחָמָה לְמוֹת מִקְרָב הָעָם, וַיִּדְבֶּר ה' אֵלַי לֵאמֹר" (דברים ב, טז-יז), כותב רש"י:

"אבל משילוח המרגלים עד כאן לא נאמר בפרשה זו 'וידבר' אלא 'ויאמר', ללמדך שכל ל"ח שנה שהיו ישראל נזופים לא נתייחד עמו הדיבור בלשון חבה פנים אל פנים ויישוב הדעת, ללמדך שאין השכינה שורה על הנביאים אלא בשביל ישראל" (רש"י, דברים ב, טז, וראו גם רש"י לויקרא א, א).

במשך שלושים ושמונה שנים שבהם היו בני ישראל נזופים לפני המקום, מחטא המרגלים ואילך, לא דיבר הקב"ה עם משה בלשון חיבה. ומדוע? משום שהקב"ה מדבר עם משה בשביל עם ישראל, ואם עם ישראל נזוף לפני המקום

גם משה רבנו נזוף לפני המקום. ואף על פי שאנו אומרים שמושה רבנו שווה כנגד כל ישראל, אם אין ישראל אין משה רבנו!
 גם משה רבנו מבין זאת היטב, ועל כן לאחר חטא העגל הוא מבקש מה':
 "וְעַתָּה אִם תִּשָּׂא חַטָּאתָם, וְאִם אֵין מַחְנֵי נָא מִסְפָּרָה אֲשֶׁר כָּתַבְתָּ" (שמות לב, לב).
 אם אתה מוחק את עם ישראל מחק גם אותי. אין לי כל משמעות בלי עם ישראל.

עבודות של אהבה

עם ישראל הוא ישות מיוחדת. ברגע שאין מדובר ביחיד שחוטא אלא במציאות שבה רוב העם עוזב את דרך ה', אין שום מקום להלכות שראינו לעיל. אין דין של מורדים ואין דין של "לא מעלין", כל הדברים האלה אינם קיימים.
 הדרך היחידה היא כפי שכותב החזון איש, להשתמש בעבודות של אהבה כדי להחזיר את העם בתשובה.

יחיד וכלל בתפילין

אני רוצה להוסיף נקודה יפה שראיתי לאחרונה ב'כף החיים' (הלכות תפילין כז, יב).
 ההלכה קובעת כי "יש להיזהר שלא תזוז יו"ד של הקשר מהתפילה" (שולחן ערוך כז, ב). כלומר, בהנחת תפילין של יד יש להקפיד שהקשר בצורת האות יו"ד והתפילה עצמה (ריבוע התפילין) יהיו מחוברים, ויש שמשתמשים בגיד כדי לחבר אותם. אצל ספרדים הקשר עשוי כך שסגירת התפילין מחברת את קשר היו"ד עם התפילה עצמה.

מה משמעות הלכה זו?

'כף החיים' מביא את דברי הזוהר הקדוש על פרשת פנחס, שם מוסבר למה חשוב כל כך להקפיד בהנחת התפילין שה"יו"ד של הקשר" והתפילה עצמה יהיו מחוברים.

הזוהר הקדוש מסביר שהאות יו"ד היא כנגד "צדיק" והתפילה היא כנגד "צדק". 'פירוש הסולם' מבאר שהאות יו"ד היא ספירת היסוד והתפילה עצמה זו

ספירת המלכות, וההבדל ביניהם פשוט: היו"ד שהיא כנגד צדיק יסוד עולם מסמלת את המהות של היחיד, והתפילה שהיא כנגד מלכות מסמלת את העניין הכללי. מלכות ה' מתגלה בכלל ישראל ואינה מתגלה אצל היחיד. היחיד מוכרח להיות מחובר לציבור בכל עת, ועל כן נאמר שם בזוהר שאפילו כאשר התפילין נמצאות בתיק קשר היו"ד צריך להיות מחובר לתפילה עצמה. יש פוסקים שפסקו כך להלכה.

הדברים באים ללמדנו שברגע שהיחיד קשור ומחובר לציבור יש להבין אותו אחרת, ואם חלילה הוא נופל וחוטא נחפש את האורות ואת הדברים הנפלאים שבו כדרכו של הרב קוק, נאמר עליו רק דברים טובים, ולא נקיים על שום יהודי את הפסוק של שנאה בלב.